

Effective Components within Iran-Russia Security Cooperation in Central Asia

Akbar Valizadeh

Assistant Professor of Regional Studies, University of Tehran

Mohammad Reza Salehi*

Ph.D. Student of Central Asia and the Caucasus Studies, University of Tehran

(Date received: 6 Jan. 2020 - Date approved: 7 Jun. 2020)

Abstract

Regional security in Central Asia has been of strategic importance for both Iran and Russia. Russia has sought to play a key role in Central Asia's security sphere and as far as it can, it will not allow other powers to play a role in this region. However factors such as the expansion of security relations between Iran and Russia in recent years, especially after experiencing successful cooperation in the Syrian crisis, raises the question of whether the security cooperation between Iran and Russia in Central Asia will be a continuation of the past trend, or it can be predicted as a new era of such cooperation. In addition, can we discuss a change in the pattern of Iran-Russia security relations in Central Asia? A development that has made the weight of cooperation and convergence heavier than the weight of divergence? The hypothesis of the article is that the pattern of relations between the two countries in Central Asia is shifting from a pattern of competition and cooperation to a model of cooperation, and the common threats in this region for both countries can overshadow the competing aspects of the interests and increase security cooperation between the two countries. In order to illustrate the hypothesis of the article and explain the determining factors in the field of Iran-Russia security cooperation in Central Asia, it is necessary to point out the developments that have taken place both within these two countries, especially in the direction of Russian foreign policy. Also, the consequences of the change in the structure of international system in regional systems and in this particular case in the structure of regional system in Central Asia should be considered. Therefore, in the first part of the article, the possibility of Iran-Russia security cooperation in Central Asia from the perspective of regional security

---

* E-mail: mrsalehial@gmail.com (Corresponding author)

complex theory and then in the context of changing the dominant approach in Russian foreign policy is examined. It is noted that the weight of cooperation and convergence has increased, and while in the three decades after the collapse of the Soviet Union, the pattern of competition and cooperation has dominated the relations between the two countries; With the recent developments at the domestic, regional and international levels, we are witnessing a decrease in the aspect of competition in these relations and an increase in cooperation.

In order to study the relations between Iran and Russia and the cooperation of these two countries in Central Asia, it is necessary to examine the interests of these two countries in the region and how they interact with each other to achieve their national interests. In this regard, national interests should be categorized in terms of parallel-common and conflicting interests. The question now is whether it is possible to vote for a shift in the balance of divergent and convergent interests in Iran-Russia relations, and whether, in fact, there has been a turning point in Iran-Russia relations in Central Asia. In this regard, we should mention the geopolitical convergence against the geo-economic divergence of Iran and Russia in Central Asia; In other words, these two seemingly conflicting factors in Iran-Russia relations have always existed in the post-Soviet period.

Regarding Iran-Russia relations in Central Asia, it can be said that although the two countries have common interests in the field of geopolitics with the aim of maintaining stability in this region, in the field of geo-economics, they are considered rivals and Moscow has tried to prevent Iran's economic influence in the region as much as possible. This pattern of competition and cooperation is changing; As a result of Western pressures and hostile US policies, Iran has pursued the policy of "looking the east", and therefore, in the field of geo-economics, has turned to increase cooperation and convergence with Russia. Cooperation through platform of the North-South international corridor and Iran's desire to join the Eurasian Economic Union has been among the most important developments in this field, which has led to a pattern of cooperation.

Russia-Iran security cooperation in Central Asia can be analyzed in terms of Iran's growing influence in the Middle East. Russia is well aware that Iran, as a rising regional power, can also play a major role in the stability or instability of Central Asian region, and therefore cooperation with Iran can be a way to maintain the direction of regional policy in favor of its own stability. Thus, maintaining regional order in Central Asia with Iran can give Moscow more confidence to maintain its interests.

Iran and Russia are in a new era of security cooperation with each other in Central Asia and beyond, which is different from previous periods in several ways. On the one hand, the structure of the regional system in Central Asia has changed in such a way that Russia in the geopolitical and China in the geo-economics spheres have become the two dominant powers in the region, and thus the regional security complex in Central Asia has become dominated by the two great powers, and as a result, there is less room for the West to exert influence in the region including the United States. This development should be placed alongside the concept of “looking the east” in Iran’s foreign policy, which, under the influence of US hostile policies and sanctions, has strengthened the option of turning to Russia and China.

Iran has proven to consider Russia’s interests in the region, and unlike the first decade after the collapse of the Soviet Union, Russia and the republics of Central Asia’s perception toward Iran as a threat to the stability of the region has softened. On the other hand, Russia, driven from the West, has sought to establish an independent identity as a Eurasian state, and therefore cooperation with Iran, as an influential regional power in Central Asia, has become particularly important in establishing its regional dominance. In general, it can be said that the pattern of Iran-Russia relations in Central Asia is changing from a pattern of simultaneous competition and cooperation to more of a pattern of cooperation and convergence. In the new model, we see that the two countries, unlike in the past, while maintaining geopolitical harmony in the region, have also tended toward geo-economic cooperation.

Keywords: Central Asia, Eurasianism, Iran, Regional Security Complex, Russia, Security Cooperation.

مؤلفه‌های تأثیرگذار بر همکاری امنیتی ایران و روسیه در آسیای مرکزی

اکبر ولی‌زاده

استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه تهران

محمدرضا صالحی*

دانشجوی دکتری مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۶ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۳/۱۸)

چکیده

گسترش روابط امنیتی ایران و روسیه در سال‌های اخیر و به‌ویژه پس از تجربه همکاری موفق در بحران سوریه، مورد توجه صاحب‌نظران سیاسی است. با توجه به این مسئله و اهمیتی که وضعیت امنیتی آسیای مرکزی برای روسیه و ایران دارد، این پرسش مطرح می‌شود که همکاری امنیتی ایران و روسیه در این منطقه ادامه روند گذشته خواهد بود، یا اینکه می‌توانیم پیش‌بینی کنیم، شاهد دوره نوینی از این نوع همکاری باشیم؟ به علاوه، آیا می‌توان از تحول در الگوی روابط امنیتی ایران و روسیه در آسیای مرکزی سخن گفت؛ تحولی که وزنه همکاری و همگرایی را بر وزنه واگرایی سنگین‌تر کرده است؟ فرضیه نوشتار این است که الگوی روابط دو کشور از الگوی رقابت و همکاری به‌سوی الگوی همکاری در حال تغییر است. در واقع، منافع ایران و روسیه در حوزه امنیتی آسیای مرکزی، وجوه جدایی و پیوند دارد. با این وجود، تهدیدهای مشترک در این منطقه برای هر دو کشور، می‌تواند بر جنبه‌های متعارض و رقابتی منافع سایه بیندازد و افزایش همکاری امنیتی میان دو طرف را منجر شود. با هدف تبیین فرضیه این نوشتار، ابتدا ساختار نظام منطقه‌ای در آسیای مرکزی از دیدگاه نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای را بیان می‌کنیم؛ سپس به تغییر در نگرش سیاست خارجی روسیه از اروآتلانتیک‌گرایی به اوراسیاگرایی اشاره می‌کنیم. سرانجام، بحث روابط و همکاری امنیتی ایران و روسیه در قالب منافع متقابل دو کشور در آسیای مرکزی را بررسی می‌کنیم.

واژگان اصلی

آسیای مرکزی، اوراسیاگرایی، ایران، روسیه، مجموعه امنیت منطقه‌ای، همکاری امنیتی.

مقدمه

در مورد روابط ایران و روسیه در آسیای مرکزی، می‌توان گفت هر چند دو کشور در حوزه ژئوپلیتیک و با هدف حفظ ثبات در این منطقه منافع مشترک دارند، اما در حوزه ژئواکونومیک، رقیب یکدیگر محسوب می‌شوند و مسکو تا حد امکان کوشیده است از نفوذ اقتصادی ایران در منطقه جلوگیری کند. این الگوی رقابت و همکاری در حال تغییر است؛ به گونه‌ای که ایران در نتیجه فشارهای غرب و سیاست‌های خصمانه آمریکا، سیاست نگاه به شرق را در پیش گرفته است. بنابراین در حوزه ژئواکونومیک نیز به همکاری و همگرایی با روسیه روی آورده است. همکاری در قالب راه‌گذر بین‌المللی شمال‌جنوب و تمایل ایران برای پیوستن به اتحادیه اقتصادی اوراسیای از مهم‌ترین تحول‌ها در این حوزه بوده است که موجب تغییر الگوی پیش‌گفته به الگوی همکاری بوده است.

برای بررسی عامل‌های اثرگذار و تعیین‌کننده در زمینه همکاری ایران و روسیه در آسیای مرکزی باید به تحول‌هایی اشاره کنیم که هم در داخل این دو کشور و به‌ویژه در جهت‌گیری سیاست خارجی روسیه رخ داده است و هم پیامدهایی که ناشی از تغییر در ساختار نظام بین‌الملل در نظام‌های منطقه‌ای و در این مورد خاص در ساختار نظام منطقه‌ای در آسیای مرکزی پدید آمده است. بنابراین در بخش نخست این نوشتار امکان همکاری امنیتی ایران و روسیه در آسیای مرکزی را از دیدگاه نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و پس از آن، در چارچوب تغییر در رویکرد غالب در سیاست خارجی روسیه بررسی می‌کنیم. سپس به تغییرهایی در الگوی روابط ایران و روسیه اشاره می‌کنیم که وزنه همکاری و همگرایی را سنگین‌تر کرده‌اند. در حالی که در سه دهه پس از فروپاشی اتحاد شوروی الگوی رقابت و همکاری بر روابط دو کشور حاکم بوده است؛ با تحول‌های اخیر در سطوح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی شاهد کم‌رنگ شدن جنبه رقابت در این روابط و پررنگ شدن همکاری هستیم.

چارچوب مفهومی

در این بخش ساختار منطقه‌ای در آسیای مرکزی و تغییر و تحول‌هایی را بیان می‌کنیم که در دوره پسا شوروی در این منطقه رخ داده است. در ادامه، مسئله اوراسیاگرایی در سیاست خارجی روسیه را می‌کاویم.

الف) نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و همکاری ایران و روسیه در آسیای مرکزی

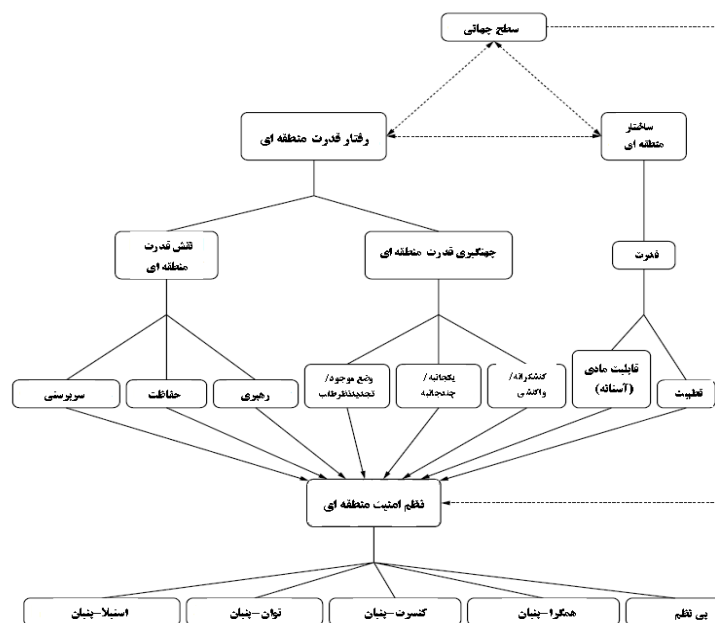
موضوع امنیت منطقه‌ای با مطرح شدن منطقه‌گرایی نوین پس از فروپاشی اتحاد شوروی از

این جهت برجسته‌تر شد که سطح منطقه‌ای در برابر نظام جهانی از استقلال بیشتری برخوردار و از غرب محوری آن نیز کاسته شد. در این زمینه باید به تحول‌هایی اشاره کنیم که با منطقه‌گرایی نوین رخ داده است. دو تحول مهم در قرن بیستم شامل استعمارزدایی و پایان جنگ سرد موجب اهمیت نظام‌های منطقه‌ای شد. استعمارزدایی موجب شد سطح منطقه‌ای امنیت، هم خودمختارتر شود و هم در سیاست جهانی برجسته‌تر شود و پایان جنگ سرد این فرایند را شتاب بخشید (3: Buzan and Wæver, 2003). در منطقه‌گرایی نوین، سطح منطقه‌ای به کانون درگیری و همکاری دولت‌ها تبدیل می‌شود و سطح تحلیل مناسب برای درک امور امنیتی معاصر تلقی می‌شود. بنابراین سطح منطقه‌ای برای فهم پویای امنیت بین‌المللی اهمیت فراوانی یافته است. در واقع، بیشتر نگرانی‌ها و منافع امنیتی دولت‌ها از درون منطقه خودشان ریشه می‌گیرد. به علاوه، میزان بالای بهم‌وابستگی نگرانی‌های امنیتی در میان کشورهای منطقه موجب تشکیل مجموعه شبکه‌هایی می‌شود که ساختار و فرایند خاص خود را دارند. در چنین بستری است که اهمیت و جایگاه قدرت‌های منطقه‌ای در نظام‌های منطقه‌ای خودشان افزایش چشمگیری یافته است. این قدرت‌ها برخلاف گذشته رهبری ایجاد سازوکارهای رسیدگی به این‌گونه نگرانی‌ها را برعهده خواهند داشت (Stewart-Ingersoll and Frazier, 2012: xii-xiii). باید توجه داشت که در منطقه‌گرایی نوین قدرت‌های منطقه‌ای در ایجاد، حفظ و فروپاشی نظم‌های منطقه‌ای و نیز رابطه منطقه با نظام جهانی اثرگذارند. برای آنکه دریابیم از میان کنشگران منطقه‌ای کدام‌یک جزو قدرت‌های منطقه‌ای به حساب می‌آیند و چگونه بر نظم منطقه امنیتی منطقه‌ای اثر می‌گذارند، باید به سه عنصر ساختار، نقش‌ها و جهت‌گیری‌ها توجه کنیم (41: Stewart-Ingersoll and Frazier, 2012).

همان‌گونه که در نمودار ۱ می‌بینیم، نظام‌های منطقه‌ای از دو رکن تشکیل شده‌اند: ساختار منطقه‌ای و رفتار قدرت منطقه‌ای که با هم نظم امنیت منطقه‌ای را تشکیل می‌دهند. در مورد میزان تسلط روسیه بر منطقه آسیای مرکزی، باید نقش روسیه در سه حوزه رهبری، سرپرستی و حفاظت منطقه‌ای را بررسی کنیم. روسیه در دوره پسا شوروی ابتدا کوشید با تأسیس سازمان کشورهای مستقل هم‌سود^۱ به نوعی همگرایی در منطقه دست یابد. البته مسکو به‌ویژه در دوره وزارت امور خارجه آندری کوزیرف، حاضر نبود فعالیت‌های رهبری خود را با جدیت پیگیری کند. بنابراین چندان موفق هم نبود. با این حال، پس از نخست‌وزیری یوگنی پریماکف و سپس به قدرت رسیدن ولادیمیر پوتین، رهبری روسیه جسارت و تمرکز بیشتری یافت و توانست

1. The Commonwealth of Independent States (CIS)

به‌ویژه در حوزه مسائل امنیتی، رهبری خود را دوباره برقرار سازد. روسیه دورانی پوتین را می‌توان قدرتی در حال خیزش در سطح منطقه‌ای خواند که در پی احیای هژمونی خود در منطقه سنتی زیر نفوذ خود بوده است. همچنین روسیه در سطح جهانی نیز قدرتی تجدیدنظرطلب است که به‌عنوان قدرتی بزرگ، هدف‌های بلندپروازانه‌ای را دنبال می‌کند. در نتیجه، روسیه پوتین در پی افزایش قدرت ساختاری خود در نظام منطقه‌ای اوراسیایی و سپس جهانی است (Allison, 2017: 519-543).

نمودار ۱. چارچوب قدرت‌ها و امنیت منطقه‌ای

Source: Stewart-Ingersoll and Frazier, 2012: 9.

روسیه در دوره پوتین توانست منافع امنیتی خود در آسیای مرکزی را به‌عنوان مسائل امنیتی کشورهای منطقه تعیین کند و کل منطقه را برای برخورد با چالش‌های امنیتی مورد نظر خود به همراهی وادارد. در این زمینه، مسکو نهادی همچون سازمان پیمان امنیت جمعی را تأسیس کرد. به این ترتیب، رهبری روسیه بر منطقه از سال ۲۰۰۰ به بعد بیشترین گستره و اثرگذاری را داشته است. در همین حال، روسیه در زمینه سرپرستی نیز بسیار مؤثر عمل کرده است. این مسئله به‌ویژه در منازعه‌های قومی که در چندین جمهوری پیشین اتحاد شوروی بروز یافت،

پیاده‌سازی شد. در این زمینه، نه تنها روسیه کوشید تا اوضاع را در منطقه تثبیت کند، بلکه به گونه‌ای عمل کرد که منافع روسیه را به بهترین وجه تأمین کند. روسیه تلاش کرد وظیفه حفاظتی خود را هم به خوبی ایفا کند و تا حد امکان از نفوذ قدرت‌های خارجی در حوزه نفوذ سنتی خود جلوگیری کند. موفقیت روسیه نسبی و همراه با افت‌وخیز فراوان بوده است. این کشور به‌منظور موفقیت در حفاظت از منطقه، کوشید از چین به‌عنوان متحدی در پویش‌های امنیتی منطقه‌ای استفاده کند.

با توجه به این سه جهت‌گیری سیاست خارجی، طرفدار وضع موجود یا تجدیدنظرطلب، یک‌جانبه‌گرا یا چندجانبه‌گرا و کنش‌ورزانه یا واکنشی می‌توان گفت که روسیه در پی بازگرداندن و حفظ هژمونی منطقه‌ای خود در آسیای مرکزی بوده است؛ بنابراین قدرتی طرفدار وضع موجود در منطقه است که در سطح بین‌المللی تجدیدنظرطلب تلقی می‌شود. روسیه تلاش کرده است در قالب ساختارهای چندجانبه، منافع خود را پیش ببرد و در این زمینه یک‌جانبه‌گرا عمل کرده است. سرانجام آنکه روسیه قدرتی کنش‌ورز بوده است نه واکنشی. ایران و روسیه هر دو از قدرت‌های تجدیدنظرطلب در نظام جهانی هستند که در پی تغییر در سلسله‌مراتب جهانی، مقابله با هژمونی و یک‌جانبه‌گرایی آمریکا و طرفدار چندجانبه‌گرایی هستند؛ با این حال، هر دو کشور در منطقه آسیای مرکزی در پی حفظ وضع موجود و حفظ ثبات و امنیت منطقه‌ای هستند. همین مسئله، زمینه همکاری امنیتی دو کشور در منطقه را فراهم کرده است. سیاست ایران در آسیای مرکزی در پی فروپاشی اتحاد شوروی سیاستی عمل‌گرایانه بوده است. عمل‌گرایی به این معنا که ایران سیاستی ایدئولوژیک و مبتنی بر صدور انقلاب به منطقه آسیای مرکزی نداشته است، از حفظ وضع موجود حمایت کرده است و در این منطقه سیاستی تجدیدنظرطلبانه را دنبال نکرده است و روسیه را به‌عنوان قدرت هژمون در آسیای مرکزی به رسمیت شناخته است؛ بنابراین حاضر نشده است تا سلطه روسیه را به چالش بکشد، بیشتر بر روی ابعاد اقتصادی و تا اندازه‌ای فرهنگی اتکا کرده است و با روسیه و چین در برابر نفوذ آمریکا همکاری کرده است.

منطقه‌گرایی در عرصه بین‌المللی در تأثیر دو دسته نیروهای مرکزگرا و گریز از مرکز قرار داشته است. هرچه نیروهای مرکزگرا همچون نظام دوقطبی جنگ سرد یا هژمونی جهانی یک ابرقدرت و یک‌جانبه‌گرایی قدرت‌مندتر باشد، فضا برای منطقه‌گرایی محدودتر می‌شود. در چنین وضعیتی، مناطق خودمختار نیستند و سلطه نیروهای فرامنطقه‌ای مانع از شکل‌گیری مجموعه امنیتی منطقه‌ای می‌شود. در مقابل، هر چه نیروهای گریز از مرکز در نتیجه افول

هژمونی جهانی و چندجانبه‌گرایی قوی‌تر شوند، فضا برای منطقه‌گرایی و تشکیل مجموعه‌های امنیتی منطقه‌ای به نسبت خودمختار مناسب‌تر خواهد شد (Kelly, 2007: 197-229). آنچه در دوران پس از جنگ سرد رخ داده است بیشتر موجب تقویت نیروهای گریز مرکز شده است. منطقه آسیای مرکزی نیز که در نتیجه فروپاشی اتحاد شوروی پدیدار شد، ابتدا به دلیل غرب‌محوری در سیاست خارجی روسیه و سردرگمی نظام سیاسی فدراسیون روسیه در انجام اصلاحات اقتصادی، هم‌زمان با حضور و نفوذ غرب در منطقه با هدف دستیابی به منابع انرژی منطقه و انتقال آن به سوی غرب تا حد زیادی زیر نفوذ نظام جهانی قرار گرفته بود. این وضعیت با قدرت گرفتن روسیه در دهه ۲۰۰۰ با ریاست جمهوری ولادیمیر پوتین تا حد زیادی متحول شد و روسیه با همراهی چین (در قالب سازمان همکاری شانگهای) موفق شد بر این زیر مجموعه امنیتی منطقه‌ای مسلط شود. در چنین شرایطی همکاری امنیتی با ایران به عنوان قدرت طرفدار وضع موجود در آسیای مرکزی، مصونیت بیشتری در زمینه حفظ امنیت منطقه‌ای فراهم می‌کند و به تسلط روسیه کمک می‌کند.

برای بررسی زمینه‌ها، دلیل‌ها و هدف‌های همکاری‌های امنیتی ایران و روسیه در آسیای مرکزی باید ابتدا ساختار قدرت در منطقه آسیای مرکزی را بهتر بشناسیم. ساختار نظام منطقه‌ای در آسیای مرکزی از نظر قطب‌های قدرت در دوره پس از فروپاشی اتحاد شوروی روند گذار را پیموده است و به نظر می‌رسد که این روند در حال تکمیل شدن است. در حالی که روسیه دهه ۱۹۹۰ را با بی‌توجهی به منطقه آسیای مرکزی آغاز کرده بود، به تدریج و با تغییر نگرش غرب‌گرایی در این کشور به احیای نفوذ خود اقدام کرد. با این حال، رقیب اصلی این کشور در منطقه، آمریکا بود که با هدف مهار نفوذ روسیه، خارج کردن کشورهای منطقه از زیر نفوذ مسکو، محاصره ژئوپلیتیک ایران و دسترسی به منابع انرژی منطقه و تغییر مسیر صدور این منابع به بازارهای جهانی با دورزدن ایران و روسیه، وارد «بازی بزرگ» در منطقه شده بود. اوج این فعالیت‌های آمریکا را می‌توان در انقلاب‌های رنگی در منطقه، طرح آسیای مرکزی بزرگ و ایجاد پایگاه‌های نظامی ناتو در این منطقه مشاهده کرد. با وجود این، با افزایش نفوذ روسیه، افزایش نفوذ چین و کاهش حضور و نفوذ ایالات متحد، ساختار منطقه‌ای در آسیای مرکزی یک‌بار دیگر دچار تغییر و تحول شده است.

شمار فزاینده‌ای از تحلیل‌ها در مورد ساختار منطقه‌ای در آسیای مرکزی به روشنی به افول روزافزون غرب در این منطقه و در مقابل آن افزایش حضور چین در آن اشاره دارند (Rumer and Others, 2017: 32). نگرانی از تلاش چندباره واشینگتن برای نفوذ در آسیای

مرکزی در نگاه مسکو همواره وجود داشته است و در راهبرد امنیت ملی دولت ترامپ هم به روشنی آمده است که آمریکا در پی روابط اقتصادی نه تنها با هدف دسترسی به بازار است، بلکه در پی برقراری روابطی برای پیشبرد منافع مشترک سیاسی و امنیتی است و به تلاش‌های روسیه برای استفاده از طرح‌های انرژی برای اعمال نفوذ در اروپا و آسیای مرکزی به صورت مستقیم حمله می‌کند (The White House, 2017: 50). در واقع، مسکو این نگرانی را دارد که آمریکا در پی تشکیل ائتلافی با ژاپن و هند برای تضعیف تسلط مسکو و نیز پکن بر منطقه آسیای مرکزی است (Blank, 2018: 72-78). «رابرت لگولد»^۱ استاد دانشگاه کلمبیا در مورد تحولات جدید در روابط آمریکا و روسیه می‌گوید: در سراسر دوران پساجنگ سرد، هر دو کشور رویکرد ابهام‌سودمند را در پیش گرفته بودند. به این معنا هیچ‌یک نمی‌دانست طرف دیگر دوست است یا دشمن. اما اکنون اوضاع تغییر کرده است و هریک دیگری را دشمن خود می‌داند (Kreutz, 2015: 120).

همکاری امنیتی روسیه و ایران در آسیای مرکزی را می‌توان از منظر افزایش قدرت ایران در اعمال نفوذ در منطقه غرب آسیا و تمایل مسکو به حفظ روابط نزدیک دو کشور تحلیل کرد. به بیان دیگر، روسیه به خوبی دریافته است که ایران به‌عنوان قدرت در حال خیزش منطقه‌ای در ثبات یا بی‌ثباتی منطقه آسیای مرکزی می‌تواند نقش مهمی داشته باشد؛ بنابراین همکاری با ایران می‌تواند راهی برای حفظ جهت‌گیری سیاست منطقه‌ای به سود ثبات آن باشد. در نتیجه، حفظ نظم منطقه‌ای در آسیای مرکزی با همراهی ایران می‌تواند به مسکو برای حفظ منافع خود اطمینان بیشتری بدهد.

روسیه به همراه چین دو قدرت بزرگ غیر غربی هستند که سلطه غرب بر سیاست بین‌المللی را به چالش می‌کشند؛ جهان‌شمولی هنجارهای بین‌المللی غرب محور را رد می‌کنند و مصمم هستند تا سیاست‌های منطقه‌ای خود را با منافع و انتظارات خود تطبیق دهند (Kaczmarek, 2017: 1359). سیاست امنیتی روسیه در آسیای مرکزی از نگاه این کشور به منطقه‌گرایی در حوزه اتحاد شوروی منجر می‌شود. برجسته‌ترین ویژگی بینش روسیه در مورد منطقه‌گرایی از پیشینه اتحاد شوروی ریشه گرفته است. از نگاه پوتین، طرح‌های منطقه‌ای این کشور همچون اتحادیه اقتصادی اوراسیایی، راهی برای حفاظت از میراث تاریخی و معنوی روسیه در منطقه به علاوه برقراری پیوندهای صنعتی و اقتصادی است. از نگاه پژوهشگران روسی نیز تأکید بر دستاوردهای اتحاد شوروی در توسعه منطقه‌گرایی در اوراسیا، اساس

1. Robert Legvold

همگرایی منطقه‌ای است (Kaczmariski, 2017: 1368). همچنین هدف روسیه از تقویت منطقه‌گرایی در منطقه آسیای مرکزی و به‌طور کلی اوراسیا، ایجاد سپر حفاظتی در برابر مداخله‌های خارجی است. از نگاه رهبری روسیه، نظام نوظهور جهانی، نظام چندقطبی است که در آن هر قدرت بزرگ یا قطبی، باید بر حوزه همسایگی خود کنترل نمادین و واقعی داشته باشد (Kaczmariski, 2017: 1370).

در دوره پسا شوروی، روسیه همواره قدرت برتر و صاحب نفوذ در منطقه آسیای مرکزی بوده است. با این حال، موازنه قوا در منطقه ایستا نبوده است. برای نمونه، در حالی که در دهه ۱۹۹۰ روسیه قدرت مسلط در منطقه آسیای مرکزی بود، به تدریج غرب و به‌ویژه آمریکا به‌عنوان رقیب قدرتمند در منطقه ظاهر شدند که اوج آن در قالب انقلاب‌های رنگی و سپس برپایی پایگاه‌های نظامی در منطقه مشاهده شد. این مسئله در نیمه دوم دهه ۲۰۰۰ و دهه ۲۰۱۰ متحول شد و چین جای آمریکا را گرفت. با وجود این، چین هماهنگی سیاستی با روسیه را در پیش گرفته است (Allison, 2018: 301-302). به نظر می‌رسد نوعی تقسیم کار میان چین و روسیه در ساختار منطقه‌ای آسیای مرکزی شکل گرفته است و چین در حوزه اقتصادی و روسیه در حوزه سیاسی و امنیتی دست برتر را دارند (Contessi, 2011: 101-123). در این شرایط باید ببینیم این کشورها برای ایران در منطقه چه نقشی قائل می‌شوند. این تقسیم کار و وجود هنجارهای مشترک در منطقه موجب شده است که مجموعه امنیتی منطقه آسیای مرکزی به مجموعه‌ای فرامنطقه‌ای تبدیل شود که منطقه آسیای مرکزی، روسیه و چین را در بر می‌گیرد (Jackson, 2014: 181-203).

روسیه و ایران در برخورد با تهدید غرب در آسیای مرکزی در دو حوزه، منافع موازی و مشترک داشته‌اند؛ بنابراین همکاری در این دو عرصه را در جهت منافع ملی خود تلقی کرده‌اند. این دو حوزه شامل تلاش آمریکا برای دسترسی به منابع نفت و گاز دریای خزر و انتقال آن از مسیرهای دور از دسترس ایران و روسیه و گسترش ناتو به سوی شرق بوده است. در هر دو حوزه، غرب کوشید تا انگیزه کشورهای منطقه آسیای مرکزی را برای بی‌اعتنایی به منافع روسیه و ایران در این منطقه تقویت کند. بروز تحولاتی در منطقه و بازتاب آن، این تهدیدها را در مقایسه با گذشته، کم‌رنگ کرد. از جمله آنکه روسیه با تصرف جزیره کریمه و پیامدهای آن در روابط با غرب، بیش از پیش شرق‌گرایی را در دستور کار خود قرار داد. در نتیجه، سیاست مقابله با نفوذ غرب در آسیای مرکزی را تقویت کرد. از سوی دیگر، ایالات متحد که به هزینه سنگین ماجراجویی‌های خود در خاورمیانه و پیامد آن در افول جایگاه

آمریکا در جهان پی برده بود، سیاست کاهش حضور در منطقه را در پیش گرفت و توجه بیشتر خود را از غرب آسیا به شرق معطوف کرد. بنابراین در مجموع مداخله غرب در منطقه آسیای مرکزی در نتیجه اقدام روسیه در تقویت تسلط خود، اقدام چین به ورود فعالانه به منطقه با ابتکار کمربند و راه و همراهی ایران با روسیه در آسیای مرکزی و به‌طور کل غرب آسیا، بر استقلال مجموعه امنیتی آسیای مرکزی افزود.

جدول ۱. بررسی مقایسه‌ای نقش و جهت‌گیری سیاست خارجی منطقه‌ای ایران و روسیه در آسیای

مرکزی

ایران	روسیه	
دو قطبی (روسیه و چین)	دو قطبی (روسیه و چین)	ساختار منطقه
تابع روسیه	گسترده و اثرگذار	رهبری
در کنار روسیه، چین و آمریکا از کشورهای مؤثر بوده است.	گسترده و مؤثر	سرپرستی
تابع روسیه	مؤثر با همراهی چین	حفاظت
طرفدار وضع موجود	طرفدار وضع موجود (حفظ تسلط)	طرفدار وضع موجود / تجدیدنظرطلب
یک‌جانبه‌گرا	غالباً یک‌جانبه‌گرا	چندجانبه/یک‌جانبه‌گرا
واکنشی	کنش‌ورز	کنش‌ورز/واکنشی
در حال گذار	در حال گذار	نظم امنیتی منطقه‌ای

Source: Authors.

ب) تبیین همکاری ایران و روسیه از دیدگاه اوراسیاگرایی در سیاست خارجی روسیه در این نوشتار تلاش کردیم تا از مفهوم اوراسیاگرایی برای تبیین مبنای نظری رویکرد روسیه به همکاری با ایران استفاده کنیم. بلافاصله پس از فروپاشی اتحاد شوروی این دو مفهوم در سیاست خارجی روسیه پدیدار شد: اروآتلانتیک‌گرایی (غرب‌گرایی) و اوراسیاگرایی. این دو مفهوم در دوره‌ای جهت‌گیری سیاست خارجی روسیه را تعیین کرده‌اند. برای نمونه، از سال ۱۹۹۲ تا میانه سال ۱۹۹۳ در دوره‌ای که «آندری کوزیرف» وزیر خارجه بود، اروآتلانتیک‌گرایی بر سیاست خارجی روسیه حکمفرما بود. در اروآتلانتیک‌گرایی، نگاه روسیه درباره ایران با غرب مشترک بود. حال آنکه اوراسیاگرایان به روابط مثبت با ایران متمایل بوده‌اند (Hunter, 2010: 107-110). با وجود این، هرچه جلوتر می‌آیم و روسیه به نیت‌های آمریکا بدگمان‌تر می‌شود اوراسیاگرایی غلبه می‌یابد. این البته به معنای محو غرب‌گرایی از سیاست خارجی روسیه نبوده است، بلکه گاهی یکی بر دیگری برتری یافته است. افزون بر آن،

جهت‌گیری شخصی رهبران روسیه نیز تعیین‌کننده بوده است. چنانکه مدودیف، نخست‌وزیر پیشین روسیه را غرب‌گراتر از پوتین توصیف می‌کند.

نماینده اصلی سیاست‌مداران غرب‌گرای روس، آندری کوزیرف بود که در دوره او ایران به‌عنوان کانون تهدید اسلامی ارزیابی می‌شد. این جهت‌گیری غرب‌گرایانه در سیاست خارجی روسیه با نخست‌وزیری یوگنی پریماکف تعدیل شد. او خواستار نقش برابر روسیه با آمریکا در تحول‌های جهانی شد. حوزه جمهوری‌های پیرامون روسیه به‌عنوان حوزه منافع حیاتی روسیه (خارج نزدیک) تعریف و روابط روسیه با کشورهای خاورمیانه به‌ویژه ایران و عراق در جهت تأمین منافع روسیه ارزیابی شد. در تابستان ۱۹۹۵ که روسیه با گسترش ناتو به‌سوی شرق و مخالفت غرب با جنگ با جدایی‌طلبان چین روبه‌رو شده بود روابط نزدیک با ایران را در چارچوب اوراسیاگرایی در دستور کار قرار داد. به این ترتیب، شرایط برای گسترش همه‌جانبه روابط فراهم شد (Koolae, 2005: 122-124). توسعه همکاری‌های نظامی ایران و روسیه در پرتو اوراسیاگرایی جدید روسیه صورت گرفت و ایران پس از چین و هند به سومین مشتری تسلیحات روسی تبدیل شد. این همکاری نظامی به عرصه مخالفت مشترک با حضور آمریکا و ترکیه در حوزه خزر نیز کشیده شد. با دست‌یافتن ولادیمیر پوتین به ریاست جمهوری روسیه، کرملین محدودیت‌های توافق‌شده با آمریکا برای صدور تسلیحات پیشرفته به ایران را لغو کرد. با این حال، این سیاست بیشتر با هدف افزایش قدرت چانه‌زنی در برابر آمریکا و نیز سود سرشار اقتصادی نگریسته می‌شد (Koolae, 2005: 130).

سراغاز همکاری هسته‌ای روسیه با جمهوری اسلامی ایران درست به زمانی باز می‌گردد که مسکو در سیاست غرب‌گرایانه خود دچار مشکل شده بود و دریافته بود که غرب دیگر حاضر نیست روسیه را به‌عنوان شریکی برابر بپذیرد و در داخل روسیه صداها برای تجدید نظر در رویکرد غرب‌گرایانه بلند شده بود. این مسئله گرایش اوراسیایی در سیاست خارجی روسیه را تقویت کرد و ایران را به‌عنوان متحدی در برابر سلطه‌جویی آمریکا مورد توجه روس‌ها قرار داد. همکاری هسته‌ای با ایران در چنین بستری شکل گرفت و ادامه یافت. نگاه ابزاری به این همکاری نیز موجب شده بود هرچند مقام‌های روسیه بر ماهیت اقتصادی این همکاری تأکید داشتند، همواره از آن به‌عنوان اهرم چانه‌زنی در برابر غرب بهره‌گیرند (Koolae, 1996: 91). به هر حال، هیچ‌گاه روابط دو کشور به حدی گسترش نیافت که حاکی از اتحاد راهبردی آن‌ها باشد. ایران و روسیه حتی در اوج روابط خود در جریان سفر محمد خاتمی، رئیس‌جمهور وقت ایران در مارس ۲۰۰۱ که یوگنی پریماکف، نخست‌وزیر وقت روسیه، آن را

بزرگ‌ترین رویداد تاریخ روابط دو کشور خواند، به شریک‌های راهبردی هم تبدیل نشدند. «پیمان اساس روابط متقابل و اصول همکاری بین جمهوری اسلامی ایران و فدراسیون روسیه» در ماده سوم فقط تصریح می‌کرد که در تهاجم خارجی به یک طرف این پیمان، طرف دیگر به متجاوز کمک نخواهد کرد (Freedman, 2006: 13-14).

تغییر و تحول در الگوی همکاری ایران و روسیه

الگوی تعامل ایران و روسیه در آسیای مرکزی تاکنون الگویی مبتنی بر رقابت و همکاری هم‌زمان بوده است که در شرایط کنونی در حال تبدیل شدن به الگوی همکاری ایران با روسیه است. سیاست کمینه-بیشینه^۱ روسیه در سیاست خارجی خود در برابر ایران را می‌توان سیاستی دانست که در آسیای مرکزی نیز دنبال می‌شود. بر اساس سیاست کمینه-بیشینه، روسیه کوشیده است تا ضمن به حداقل رساندن آسیب به روابط خود با ایالات متحد، بیشترین نفوذ را در ایران داشته باشد (Freedman, 2001, 23). به همین ترتیب، روسیه می‌کوشد ضمن استفاده حداکثری از ایران در حوزه اوراسیای مرکزی برای همراهی و همکاری با خود و هدف‌های این کشور، امکان نفوذ واقعی ایران در منطقه را به کمترین میزان ممکن برساند. به بیان دیگر، روسیه ضمن تمایل برای همکاری امنیتی با ایران در آسیای مرکزی تلاش می‌کند این همکاری کمترین تأثیر در تضعیف هژمونی روسیه در منطقه را داشته باشد. مسکو نمی‌خواهد که ایران به مسیری جایگزین برای انتقال منابع انرژی منطقه به سوی اروپا تبدیل شود. در همان حال، در نظر دارد با برپایی دالان بین‌المللی شمال جنوب بتواند سالانه ۵ تا ۶ میلیارد دلار در سال درآمد به دست آورد (Tsygankov, 2016: 153).

این مجموعه عامل‌ها را می‌توان برشمرد که زمینه همکاری منطقه‌ای ایران روسیه را فراهم آورده‌اند: نزدیکی جغرافیایی و وجود آسیای مرکزی به عنوان منطقه حائل بسیار مهم برای هر دو طرف و لزوم پرهیز از دخالت طرف‌های دیگر، درک وجود منافع مشترک در حوزه منطقه‌ای، دیدگاه به نسبت مشترک دو کشور در برابر غرب و آمریکا و انزوای سیاسی دو کشور (Karami, 2010: 177). همه این عامل‌ها همچنان به قوت خود باقی هستند، با این تفاوت که نگاه به شرق در سیاست خارجی ایران با اعمال تحریم‌های آمریکا بر ضد ایران در پی خروج واشنگتن از برجام بیش از پیش در دستور کار قرار گرفته است.

با هدف بررسی روابط ایران و روسیه و همکاری این دو کشور در آسیای مرکزی لزوم بررسی منافع این دو کشور در منطقه و چگونگی تعامل آن‌ها با یکدیگر برای تحقق منافع ملی خود مطرح می‌شود. در این زمینه باید به دسته‌بندی منافع ملی بر حسب منافع موازی و مشترک و منافع اختلاف‌زا و متضاد اقدام کرد. به نظر می‌رسد که هر چه کفه ترازوی منافع موازی و مشترک سنگین‌تر بوده است، زمینه بیشتری برای همکاری ایران و روسیه وجود داشته است. برعکس، هر زمان کفه منافع اختلاف‌زا سنگین‌تر شده است از سطح همکاری کاسته شده است. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان به تغییر موازنه در منافع واگرا و هم‌گرا در روابط ایران و روسیه رأی داد و آیا در اصل، نقطه عطفی در روابط ایران و روسیه در هم‌گرای مرکزی رخ داده است؟ در این زمینه باید به همگرایی ژئوپلیتیک در برابر واگرایی ژئواکونومیک ایران و روسیه در آسیای مرکزی اشاره کرد؛ به این بیان که این دو عامل به ظاهر متعارض در روابط ایران و روسیه همواره در دوره پسا شوروی وجود داشته است. بنابراین ایران و روسیه در حوزه ژئوپلیتیک منافع موازی و در حوزه ژئواکونومیک منافع متعارض و متضاد داشته‌اند. شاید به همین دلیل است که ایران در حال حاضر از نظر اقتصادی حتی در شمار ده شریک اصلی منطقه آسیای مرکزی نیست (European Union, 2019: 8). در مقایسه هدف‌ها و منافع ایران و روسیه در آسیای مرکزی اگر منافع را به سه دسته منافع سیاسی امنیتی، اقتصادی و فرهنگی تقسیم کنیم (Atai and Sheibani, 2011: 141-146)، در می‌یابیم که بیشترین زمینه همکاری ایران و روسیه در حوزه سیاسی امنیتی بوده است و در دو حوزه دیگر به نظر می‌رسد که منافع متعارض و متضاد بر دیگر منافع برتری دارند. با وجود این، تغییرهایی در سال‌های اخیر رخ داده است مانند مطرح شدن طرح دالان بین‌المللی شمال جنوب و اتحادیه اقتصادی اوراسیا به علاوه امضای کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر. دو مورد نخست موجب سنگین‌تر شدن کفه منافع مشترک و موازی در حوزه منافع اقتصادی شده است و مورد آخر، یک حوزه مهم اختلاف‌زا در حوزه منافع سیاسی امنیتی را به سوی حل و فصل نهایی پیش برده است.

ایران از دو دیدگاه فرصت‌ها و تهدیدها به آسیای مرکزی نگریسته است. در فرصت‌ها نگاه ایران بیشتر به سوی ابعاد اقتصادی و فرهنگی متمایل بوده است و در تهدیدها، نگاه ایران بیشتر امنیتی بوده است. آنچه همکاری ایران و روسیه را در منطقه موجب شده است بیش از آنکه از سوی فرصت‌ها باشد از سوی تهدیدهاست. به بیانی، ایران و روسیه در دو حوزه اقتصادی و فرهنگی بیش از آنکه شریک یکدیگر باشند رقیب یکدیگر هستند و این مسئله به‌ویژه در حوزه

انرژی و صدور منابع انرژی خود و کشورهای منطقه به بازارهای جهانی نمود داشته است. در مقابل، دو کشور در زمینه تهدیدها، اشتراک نظر در خور توجهی دارند. هر دو کشور با حضور غرب و به‌ویژه آمریکا و ناتو در منطقه مخالفند و گروه‌های تندروی مذهبی در منطقه را تهدیدی جدی برای امنیت ملی خود می‌دانند.

بنابراین احساس تهدید مشترک از دلیل‌هایی بوده است که ایران و روسیه را به‌سوی برقراری ارتباط نزدیک‌تر متمایل کرده است. احساس ناامنی و تهدید موجودیتی روسیه پساشوروی و به‌ویژه در دوره رهبری پوتین به تدریج به سیاست‌های ضد غربی این کشور شکل داد. سه دلیل برای احساس تهدید مسکو از سوی غرب می‌توان بیان کرد: کاهش شدید قدرت و نفوذ ملی روسیه در مقایسه با آمریکا در دوره پساشوروی، ضعف و بحران داخلی در یک دهه حکومت یلتسین و اقدام‌هایی از سوی غرب که احساس محاصره‌شدن را در روسیه برانگیخت. گسترش ناتو به شرق در دهه ۱۹۹۰ و حمایت آن از آلبانیایی‌های کوزوو در سال ۱۹۹۹ در برابر صربستان که متحد سنتی مسکو بود موجب شد که هرگونه امید روس‌ها برای تبدیل شدن به شریکی برابر برای آمریکا و یکپارچگی روسیه در غرب به ناامیدی منجر شود (Sherlock, 2011: 310-314).

تغییر دیگری که موجب همگرایی بیشتر روسیه و ایران شده است به مسئله سطح تحلیل باز می‌گردد. همان‌گونه که گفته شد اهمیت روسیه تاکنون برای ایران بیشتر در سطح نظام بین‌الملل و با هدف کاهش فشار آمریکا بوده است. در مقابل، اهمیت ایران در سطح منطقه‌ای برای روسیه و به‌ویژه در حوزه خاورمیانه و نیز آسیای مرکزی بوده است. اکنون به نظر می‌رسد که با همکاری دو کشور در سوریه، اهمیت روسیه برای ایران در سطح منطقه‌ای بیشتر شده است و با قدرت یافتن ایران و توانایی آن برای ایجاد بازدارندگی نظامی در برابر ایالات متحده، اهمیت ایران در سطح بین‌الملل نیز برای روسیه افزایش یافته است. اینکه آیا بازخورد این تغییر وضعیت موجب همکاری بیشتر دو کشور در آسیای مرکزی خواهد شد، محل سؤال است.

در بحث منطقه‌گرایی باید به این نکته توجه کرد که کشورهای آسیای مرکزی تقریباً موفق شده‌اند دوره گذار پس از استقلال را کامل کنند و از نظر نظام سیاسی داخلی و روابط خارجی به وضعیت به نسبت باثباتی دست یافته‌اند.^۱ در این مورد می‌توان به‌ویژه موفقیت تعدادی از این کشورها در گذار مسالمت‌آمیز رهبری خود را دلیلی بر آن دانست. ازبکستان، ترکمنستان،

۱. برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: Rumer, 2016.

قرقیزستان و قزاقستان موفق شده‌اند، گذار قدرت مسالمت‌آمیز را تجربه کنند و تنها تاجیکستان بوده است که هنوز رهبری اولیه آن، امامعلی رحمان بر مسند قدرت است. این مسئله با توجه به نفوذ ژئواکونومیک چین در منطقه، امکان استقلال عمل بیشتر در سیاست خارجی را به این کشورها می‌بخشد. برای روسیه، یک قدرت همسایه در منطقه، همچون ایران که هم‌نوایی کاملی با آن داشته باشد فرصت مغتنمی است.

اگر به رویکرد نوین روسیه به آسیای نگاهی نظری بیفکنیم درمی‌یابیم که از دیدگاه مسکو تداوم راهبرد پیشین این کشور در منطقه دیگر نمی‌تواند پاسخ‌گوی شرایط نوین منطقه‌ای و جهانی باشد. همچنین روسیه به خوبی مشاهده می‌کند که چگونه قدرتی همچون چین توانسته است با یک راهبرد ژئواکونومیک، به قدرتی رقیب در منطقه تبدیل شود و مسکو به ناچار به تقسیم حوزه‌های قدرت با چین در منطقه رضایت داده است. در حوزه ژئواکونومیک در آسیای مرکزی باید بگوییم که چین پیوسته در حال کنارزدن روسیه است؛ بهترین نمونه در این زمینه، انتقال انرژی از منطقه به خارج است. در حالی که پیشتر تقریباً همه نفت و گاز منطقه راهی مسیر شمالی به سوی روسیه می‌شد، اکنون بخش قابل توجهی از منابع انرژی منطقه راهی چین می‌شود. این وضعیت، برای روسیه در بلندمدت نمی‌تواند پایدار باشد. درست به همین دلیل، راهبرد اوراسیای بزرگ‌تر با تأکید بیشتر بر یک راهبرد ژئواکونومیک در پیش گرفته شد.

روسیه به تدریج در حال سنگین‌تر کردن کفه ترازوی ژئواکونومیک در برابر ژئوپلیتیک است و با نگاهی به تجربه چین این درس را فراگرفته است که وابستگی نامتقارن اقتصادی می‌تواند همچون یک منبع قدرت باشد. به علاوه، برای روسیه لازم است که از دوگانه اروپا و شرق آسیا به منظومه نوین اوراسیایی برسد؛ تا به این ترتیب، با تنوع‌سازی مسیرهای ارتباطی اقتصادی از وابستگی بیش از حد به اروپا و چین بپرهیزد.

مفهوم اوراسیای بزرگ‌تر این امکان را به روسیه می‌دهد که از دوگانه غرب یا شرق بگریزد و منافع ملی روسیه را به منافع ملی اوراسیا گره بزند (Bordachev, 2018: 599). از میان سه گفتمان هویتی غرب‌گرایی، دولت‌گرایی و اوراسیاگرایی در روسیه پسا شوروی، نظام سیاسی روسیه به تدریج در جهت مفهوم اوراسیاگرایی ژئواکونومیک‌محور در حوزه اتحاد شوروی پیش رفت (Sazmand and Souranari, 2019: 979-1000). در دیدگاه رهبران روسیه و به‌ویژه ولادیمیر پوتین، حفظ جایگاه روسیه به‌عنوان قدرتی بزرگ برای حفظ تمامیت ارضی این کشور اهمیتی حیاتی داشته است. در این زمینه پریماکف و پوتین به دلیل اهمیت قائل شدن برای حفظ جایگاه روسیه به‌عنوان قدرتی بزرگ، اشتراک نظر دارند، اما پوتین برخلاف

پریماکوف در پی سیاست موازنه‌سازی در برابر غرب نبود و آشکارا از اروپا و ایالات متحد جانبداری و تأکید می‌کرد که روسیه کشور با هویت اروپایی و غربی است و نه آسیایی (Tsygankov, 2016: 20). با این حال، پوتین با تغییر دیدگاه، کم‌کم به دیدگاه پریماکوف نزدیک‌تر شده است. به‌ویژه با روی آوردن به تشکیل اتحادیه اقتصادی اوراسیایی و پیگیری فعالانه دالان بین‌المللی شمال جنوب به موازنه‌سازی ژئواکونومیک در برابر غرب و تا اندازه‌ای چین روی آورد.

مسکو کوشیده است با منطقه‌گرایی حمایت‌گرایانه مورد نظر خود، در برابر نفوذ غرب سپری محافظتی ایجاد کند و با برسازي مفهومی همچون «مشارکت فراگیر اوراسیایی»^۱ خود را در کانون نظمی همگرا قرار دهد که هم‌زمان در برابر چین و غرب موازنه متقابل ایجاد کند (Wilson, 2020: 60). ایران و روسیه به این دلیل که در معرض تحریم‌های آمریکا قرار گرفته‌اند، ناگزیر به سوی منطقه‌گرایی بسته یا محافظتی کشانده شده‌اند. این مسئله را می‌توان زمینه‌ساز همکاری بیشتر دو کشور در حوزه اوراسیای مرکزی دانست. مقاله‌ای با عنوان «طرح همگرایی جدید برای اوراسیا: آینده‌ای در حال وقوع» که ولادیمیر پوتین نوشته است به خوبی بر هدف‌های ژئواکونومیک روسیه از تشکیل اتحادیه اقتصادی اوراسیایی گواهی می‌دهد. پوتین در این مقاله بر لزوم تشکیل این اتحادیه به‌عنوان پلی میان اروپا و منطقه آسیا-اقیانوسیه و تأثیر آن در تضمین توسعه پایدار جهانی تأکید می‌کند (Izvestia Daily, 2011).

اکنون به پرسش دیگری باید پاسخ دهیم که آیا می‌توان میان رویکرد ایران و روسیه به یکدیگر در آسیای مرکزی و رویکرد دو کشور به یکدیگر در خاورمیانه پیوندی برقرار ساخت؟ و اینکه آیا می‌توان افزایش همکاری دو کشور در خاورمیانه را موجب افزایش همکاری متقابل در آسیای مرکزی دانست؟ در این زمینه باید به لزوم توجه به تعارض منافع ایران و روسیه بر پایه سطح تحلیل توجه داشت؛ به این بیان که برای روسیه نقش و اهمیت ایران بیشتر در سطح منطقه‌ای است آنکه این مسئله برای ایران بیشتر برعکس است و اهمیت روسیه را در سطح نظام بین‌الملل می‌بیند. بنابراین آیا روسیه برای بازیگری ایران در آسیای مرکزی اصلاتی قائل است؟ به نظر می‌رسد که اهمیت ایران برای روسیه به‌عنوان یک بازیگر مؤثر بیشتر در حوزه خاورمیانه قرار دارد که پس از حوزه اوراسیا، شرق (چین)، اروپا و آمریکا در مرتبه پنجم قرار می‌گیرد (Karami, 2010: 191).

یکی از حوزه‌هایی که منافع مشترک ایران و روسیه در خاورمیانه را شکل می‌دهد مبارزه با گروه‌های تروریستی، به‌ویژه داعش است که اساس مشارکت دو کشور در جنگ داخلی سوریه را رقم زد. مسئله تروریسم ناشی از تندروی، موضوعی است که پیونددهنده حوزه‌های منطقه‌ای پیرامون روسیه و ایران است. برای نمونه، روسیه در افغانستان در مبارزه با داعش و مهار طالبان، سیاستی هم‌سو با ایران دارد. در واقع، روسیه می‌خواهد مشارکت با ایران برای در امان نگاه‌داشتن منطقه آسیای مرکزی از شر گروه‌های تروریستی و افراطی ادامه یابد و تقویت شود. بنابراین تروریسم و تندروی را می‌توان موضوعی دانست که موجب افزایش سطح همکاری ایران و روسیه در آسیای مرکزی شده است. اگر مهم‌ترین چالش‌های روسیه در آسیای مرکزی را تهدید ناشی از گروه‌های تروریستی و تندرو همچون داعش به علاوه تهدید ناشی از قاچاق مواد مخدر از افغانستان و در کنار آن تهدیدی که در دوره پسا شوروی از سوی ناتو و آمریکا برای نفوذ در منطقه وجود داشت است بدانیم، باید به هم‌سویی ایران با همه این موارد و اهمیت همکاری ایران در دفع این تهدیدها اشاره کنیم (Simbar and Padervand, 2018: 71).

آنچه حس همکاری ایران و روسیه در آسیای مرکزی را تقویت کرده است افزون بر نگرانی از سوی غرب و ناتو، از سوی تندروهایی همچون داعش نیز بوده است. همکاری امنیتی ایران و روسیه در آسیای مرکزی، همکاری امنیت‌محور در برابر تهدیدهای احتمالی و به‌ویژه تهدید ناشی از گروه‌های تندروی اسلام‌گرا همچون طالبان و داعش است. مسکو به شدت نگران نیروهای تندروی سنی است. پوتین در نشست «کشورهای مستقل هم‌سود» در اکتبر ۲۰۱۵ در قزاقستان گفت: برآورد می‌شود بین ۵ تا ۷ هزار جنگجو از روسیه و دیگر دولت‌های عضو کشورهای مستقل هم‌سود در حال جنگ برای داعش هستند. ما نمی‌توانیم به آن‌ها اجازه دهیم از تجربه‌ای که در سوریه به دست می‌آورند در کشور خود استفاده کنند (Russia Today, 2015). این مسئله درباره جمهوری اسلامی ایران هم صدق می‌کند، زیرا اگر در مورد روسیه این تردید وجود داشته باشد که آیا بحران سوریه منافع ملی حیاتی این کشور را هدف گرفته است یا منافع ملی مهم آن را، در مورد ایران بی‌هیچ تردیدی می‌توان گفت که به قطع منافع ملی حیاتی ایران در معرض تهدید قرار گرفته است و از نگاه تهران و مسکو هدف نهایی این بحران منطقه‌ای خود ایران و موجودیت آن بوده است.

جدول ۲. مقایسهٔ منافع متقابل روسیه و ایران در آسیای مرکزی

منافع اختلاف‌زا و متضاد	منافع مشترک و موازی	
قراردادن کشورهای منطقه در زیر چتر سیاسی و نظامی خود استفاده مشترک از مرزها و قلمرو کشورهای منطقه برای دفع تهدیدها حضور نظامی در دریای خزر تعیین رژیم حقوقی دریای خزر انتقال منابع انرژی منطقه از مسیر روسیه انحصار در سلطه بر مسیرهای ارتباطی منطقه با جهان خارج تسلط بر بازار منطقه و منابع آن حفظ زبان و خط روسی در آسیای مرکزی	حفظ ثبات منطقه جلوگیری از نفوذ دیگر قدرت‌ها و به‌ویژه آمریکا در منطقه جلوگیری از شکل‌گیری ائتلاف‌های متخاصم جلوگیری و مهار مناقشه‌ها و بحران‌های نظامی و امنیتی مبارزه با قاچاق مواد مخدر همگرایی اقتصادی به رهبری خود جلوگیری از همگرایی کشورهای منطقه با غرب	منافع روسیه در آسیای مرکزی
حل رژیم حقوقی دریای خزر در جهت منافع ملی کشور حمایت از غیرنظامی شدن دریای خزر (روسیه تنها نگران اتحاد کشورهای ساحلی با ناتو و آمریکا است تا تسلط خود را حفظ کند، اما ایران ترجیح می‌دهد خزر منطقه‌ای غیر نظامی باشد، زیرا مایل به ایجاد مسابقهٔ تسلیحاتی در این دریا نیست.) جلب همکاری در قالب سازمان همکاری اقتصادی (اگو) تلاش برای تبدیل شدن به مسیر انتقال کشورهای منطقه به بازارهای جهانی تلاش برای احیای نفوذ فرهنگی و تمدنی خود در آسیای مرکزی و گسترش زبان فارسی	حفظ ثبات و تمامیت ارضی کشورهای منطقه میانجیگری در مناقشه‌های منطقه‌ای برای حفظ صلح مخالفت با حضور ائتلاف غربی در منطقه	منافع ایران در آسیای مرکزی

Source: Authors.

برای درک سیاست منطقه‌ای ایران در آسیای مرکزی و میزان سازگاری آن با سیاست روسیه باید به این نکته‌ها و پرسش‌ها توجه کرد و پاسخ به آن‌ها می‌تواند میزان همگرایی ایران با روسیه در این منطقه را روشن کند: نخست آنکه باید بدانیم این منطقه در سیاست خارجی کشور چه اولویتی دارد؛ به علاوه هدف‌ها و منافع ایران در این منطقه چیست و این کشور چه

نقشی برای خود متصور شده است؟ سرانجام اینکه چه رویکرد و گفتمانی بر سیاست خارجی ایران حاکم بوده است؟ آیا سیاست نگاه به شرق که با افزایش فشارهای غرب و به‌ویژه آمریکا بر ایران با جدیت بیشتری دنبال می‌شود، می‌تواند تبیین‌کننده سیاست انفعالی ایران در آسیای مرکزی باشد؛ به این بیان که برخلاف دوره‌ای از سیاست عمل‌گرایانه در منطقه در چارچوب سه رویکرد ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر که در عمل به دلیل‌هایی همچون ضعف اقتصادی و نبود چشم‌اندازی برای بهبود اقتصاد، سیاست غرب در فشار به کشور و نگرش منفی رهبران کشورهای منطقه به هدف‌های ایران و سیاست روسیه در احیای نفوذ خود در منطقه نتوانست دستاورد مطلوب برای کشور در پی داشته باشد، سیاست همراهی با روسیه در پیش گرفته شده است. در واقع، در حالی که اصول سیاست خارجی ایران در برابر آسیای مرکزی بر مبنای هدف‌های اقتصادی قرار گرفت، این سیاست نتوانست دستاوردی خاصی داشته باشد و اکنون ایران حتی در زمره ده شریک تجاری اصلی این منطقه هم محسوب نمی‌شود. در مورد اینکه چه عامل‌هایی مانع شده است که سیاست عمل‌گرایی ایران در آسیای مرکزی دستاورد مطلوب و پایداری برای ایران به بار آورد به عامل‌های داخلی و خارجی اشاره شده است. در این میان به‌ویژه بر روی نقش آمریکا در محدودکردن دست ایران در منطقه و دامن‌زدن به فضای بدبینی به ایران اشاره شده است (Karami, 2018: 188-190). به این ترتیب، سیاست ایران در منطقه در حال حاضر و با گذشت فرازونشیب‌هایی، به سیاستی بیشتر تدافعی (جلوگیری از ناامنی و تهدید احتمالی)، محتاطانه، حفظ وضع موجود و حرکت در کنار سیاست خارجی روسیه تبدیل شده است (Karami, 2018: 194).

نتیجه

ایران و روسیه در دوره نوبنی از همکاری امنیتی با یکدیگر در منطقه آسیای مرکزی و فراسوی آن قرار دارند که از چند جهت با دوره‌های گذشته متفاوت است. از یک‌سو، ساختار نظام منطقه‌ای در آسیای مرکزی به‌گونه‌ای متحول شده است که روسیه در حوزه ژئوپلیتیک و چین در حوزه ژئواکونومیک به دو قدرت مسلط در منطقه تبدیل شده‌اند؛ بنابراین مجموعه امنیتی منطقه‌ای در آسیای مرکزی به مجموعه‌ای زیر سلطه دو قدرت بزرگ تبدیل شده است. در نتیجه، فرصت کمتری برای حضور و نفوذ غرب و به‌ویژه آمریکا در منطقه باقی نمانده است. این تحول را باید در کنار مفهوم نگاه به شرق در سیاست خارجی ایران قرار داد که در تأثیر سیاست خصمانه آمریکا و تحریم‌های این کشور، گزینه‌ای جز روی آوردن به روسیه و چین

باقی نگذاشته است. ایران ثابت کرده است به منافع روسیه در منطقه احترام می‌گذارد و برخلاف دههٔ نخست پس از فروپاشی اتحاد شوروی، نگرش روسیه و کشورهای آسیای مرکزی به ایران به‌عنوان تهدید کم‌رنگ شده است. از سوی دیگر، روسیهٔ رانده‌شده از غرب کوشیده است هویتی مستقل به‌عنوان کشوری اوراسیایی برای خود ترسیم کند. بر این اساس، همکاری با ایران به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای اثرگذار در آسیای مرکزی برای تثبیت هژمونی، اهمیت ویژه‌ای یافته است. در مجموع می‌توان گفت که الگوی روابط ایران و روسیه در آسیای مرکزی از الگوی رقابت و همکاری هم‌زمان در حال تغییر به الگوی همکاری و همگرایی است. در الگوی جدید شاهد آن هستیم که دو کشور برخلاف گذشته، ضمن تداوم هم‌نوایی ژئوپلیتیک در منطقه، به‌سوی همکاری‌های ژئواکونومیک و نهادی نیز متمایل شده‌اند.

References

- Allison, Roy (2017), "Russia and the Post-2014 International Legal Order: Revisionism and Realpolitik", **International Affairs**, Vol. 93, No. 3, pp. 519-543.
- Allison, Roy (2018), "Protective Integration and Security Policy Coordination: Comparing the SCO and CSTO", **The Chinese Journal of International Politics**, Vol. 11, No. 3, pp. 297-338.
- Atai, Farhad and Azam Sheibani (2011), "Grounds for Cooperation and Competition between Russia and Iran in the Central Asian within the Framework of Geopolitics Theory", **Central Eurasia Studies**, Vol. 4, No. 8, pp. 131-151 [in Persian].
- Blank, Stephen (2018), "Neglected no Longer: Washington Returns to Central Asia", **Global Asia**, Vol. 13, No. 3, pp. 72-78.
- Bordachev, Timofei (2018), "Greater Eurasia and Russian Foreign Policy Priorities", **Asian Politics and Policy**, Vol. 10, No. 4, pp. 597-613.
- Buzan, Barry and Ole Wæver (2003), **Regions and Powers: the Structure of International Security**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Contessi, Nicola P. (2011), "China, Russia and the Leadership of the SCO: a Tacit Deal Scenario", **China and Eurasia Forum Quarterly**, Vol. 8, No. 4, pp. 101-23.
- European Union** (2019), "European Union, Trade in Goods with Central Asia", 5 European Commission, Available at: https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/region/details_central-asia-5_en.pdf, (Accessed on: 26/1/2020).
- Freedman, Robert (2001), "Russian Policy toward the Middle East since the Collapse of the Soviet Union: the Yeltsin Legacy and the Challenge for Putin", **The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington**, The Donald Treadgold papers, No. 33, Available at:

- https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230590489_10 (Accessed on: 8/1/2020)
- Freedman, Robert O. (2006) "Russia, Iran, and the Nuclear Question: the Putin Record", **Strategic Studies Institute (SSI)**, Available at: https://www.files.ethz.ch/isn/47007/Russia_Iran_Nuclear_Question.pdf, (Accessed on: 28/12/2019)
- Hunter, Shireen T. (2010), **Iran's Foreign Policy in the Post-Soviet Era**, California: Praeger.
- Izvestia Daily** (2011), "A New Integration Project for Eurasia: the Future in the Making", Available at: <https://www.rusemb.org.uk/press/246>, (Accessed on: 24/1/2020).
- Jackson, J. Nicole (2014), "Trans-Regional Security Organizations and Statist Multilateralism in Eurasia", **Europe- Asia Studies**, Vol. 66, No. 2, pp. 181-203.
- Kaczmarek, Marcin (2017), "Non-Western Visions of Regionalism: China's New Silk Road and Russia's Eurasian Economic Union", **International Affairs**, Vol. 93, No. 6, pp. 1357-1376.
- Karami, Jahangir (2010), "Iran and Russia: Eastern Ally or Southern Threat?", **Foreign Relations Quarterly**, Vol. 2, No. 3, pp. 171-199 [in Persian].
- Karami, Jahangir (2018), "Eurasian Policy of Iran, Islamic Revolution and Foreign Policy", **Foreign Policy Quarterly**, Vol. 32, No. 4, pp. 159-200 [in Persian].
- Kelly, Robert E. (2007), "Security Theory in the "New Regionalism", **International Studies Review**, No. 9, pp. 197-229.
- Koolae, Elaheh (1996), "Russia, West and Iran", **Central Asia and the Caucasus Studies**, Vol. 1, No. 12, pp. 75-94 [in Persian].
- Koolae, Elaheh (2005), "Iran and Russia under the Presidency of Khatami", **Foreign Policy Quarterly**, Vol. 73, No. 1, pp. 121-152 [in Persian].
- Kreutz, Andrej (2015), **Russia's Place in the World**, New York: Algora.
- Rumer, Boris Z. (2016), **Central Asia at the End of the Transition**, London: Routledge.
- Rumer, Eugene, Richard Sokolsky, Paul Stronsky and Andrew S. Weiss (2017), "Illusions vs. Reality: Twenty-Five Years of US Policy toward Russia, Ukraine, and Eurasia", **Carnegie Endowment for International Peace**, Available at: https://carnegieendowment.org/files/CP_300_Brief_Rumer_Sokolsky_Stronski_Task_Force.pdf, (Accessed on: 15/12/2019).
- Russia Today** (2015), "Putin: 7,000 People from Ex-Soviet Republics Estimated to Fight Alongside ISIS", Oct. 16, Available at: <https://rt.com/news/318826-putin-isis-soviet-republics-fighters>, (Accessed on: 29/11/2019).
- Sazmand, Bahareh and Hosein Souranari (2019), "Identity and Interest of Russia within Eurasian Regionalism", **Politics Quarterly**, Vol. 48, No. 4, pp. 979-1000 [in Persian].
- Sherlock, Thomas (2011), "Alone Together: Russia and the US in the Post-Soviet Era", in: Isaiah (Ike) Wilson III and James J. F. Forrest (ed.), **Handbook of Defence Politics: International and Comparative Perspectives**, London: Routledge.

- Simbar, Reza and Mehdi Padervand (2018), "Challenges of Russia's Foreign Policy in Central Asia", **Central Asia and the Caucasus Studies**, Vol. 24, No. 101, pp. 57-85 [in Persian].
- Stewart-Ingersoll, Robert and Derrick Frazier (2012), **Regional Powers and Security Orders; a Theoretical Framework**, London: Routledge.
- The White House** (2017), "National Security Strategy of the United States of America", Dec. 18, Available at: www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905-2.pdf, (Accessed on: 16/1/2020).
- Tsygankov, Andrei P. (2016), **Russia's Foreign Policy; Change and Continuity in National Identity**, London: Rowman and Littlefield.
- Wilson, Jeanne L. (2020) "Russia as a Regional Actor: Goals and Motivations", in: Emel Parlar Dal and Emre Ersen (ed.), **Russia in the Changing International System**, Switzerland: Palgrave Macmillan, pp. 59-76.